ОМЕГОВИЯТ ПРАВОПИСЕН ПРИНЦИП В СРЕДНОБЪЛГАРСКИТЕ РЪКОПИСИ

Цветанка Янакиева (Шумен)

0. Вниманието ми към тоя проблем се оформи в процеса на преподаване на студентите богослови класическия църковнославянски език - сакралния език на съвременна Славия Ортодокса, нормативна система със строго регламентирани правила на букво-, слово- и формоупотреба. Интересен момент в тази нормативна система представлява принципът на а н т и с т и х а, калкиран от библейски гръцки език, според който се въвеждат специални графични средства за снемане на лексикалната и граматичната омонимия. Средства на антистиха са дублетни букви и диакритични знаци: алографите за о - о „он“, ѡ „отъ“ и О широко, е малко/Е широко или дебело, и/ы, а/ѧ, противопоставяне на остро или тежко ударение от една страна и извито ударение (камора) - от друга. Снемането на лексикалната омонимия става значително по-рядко, като класически пример в това отношение е правописът на омонимите мѹ́ръ - „мир, покой“ и мі́ръ - „вселена, космос“, а така също ꙗ҃зы́къ - „народ, племе“ и а҃зы́къ - „анатомичен орган, реч“.

0.I. Много по-редовно възниква необходимостта от идентификация на граматични омоними както в рамките на словоизменителни парадигми на един и същ граматичен клас, така и между форми от различни граматични класове.

Примерите са многобройни: тебѐ- Р. ед. и тебѐ - В. ед., ѣ́гѡ̀ - Р. ед. и ѣ́гѡ̀ - В. ед., прорѡ́ки - В. мн. и прорѡ́ки - Т. мн., стѡ́лъ - И./В. ед. и стѡ́лъ - Р. мн. (аналогично: кѡ́нь и кѡ̂нь), рабѡ́мъ - Т. ед. и рабѡ́мъ - Д. мн., прорѡ́ку - Д. ед. и прорѡ́ку - Р./М. дв. (аналогично: пѡ́лю - пѡ́лю), пѡ́ли - М. ед. и пѡ́ли - Т. мн.; кѡ́сти - Р./Д./М. ед. - кѡ́сти - И./В./З. мн. и кѡ̂сти - М./В./З. дв.; ѣ̀трочáти - Д./М. ед. и отрѡчáти - И./В./Зв. и мн. др.

Като средство за категориално (междукласово) разграничение се използват при наречията, мотивирани от кратки прилагателни, при някои съюзи и т.н.

Очевидно става дума за средства за графично-визуална идентификация на смисъла на текста, т.е. при непосредствено четене или обучение в четене на текст, тъй като при възприемане на слух подобна идентификация е невъзможна и омофонията се запазва. Сле-

дователно квалифицираният слушател следва да е преди всичко нормативно осведомен читател.

0.2. Наблюденията показват, че дублетните графеми (омографи според Елена Коцева) са в отношение на допълнителна дистрибуция, строго регламентирана в класическия църковнославянски език. Въпросът за началото на тази дистрибуция наред с факта (а в това отношение всички специалисти са солидарни - ср. Соколов, Романовский, Плетнева, Бончев), че формирането на правописните норми на класическия църковнославянски език е свързано с т. нар. второ Южнославянско влияние, което в езиков план е по-коректно да се нарече вто-ро интензивно българско, логично насочват към паметниците на Евтимиевата школа. При това не бива да се забравя органичната връзка на новата правописна Евтимиева система с класическата старобългарска книжовно-нормативна система. Следователно привличането на класическия корпус старобългарски паметници може да покаже прецеденти на подобно отражение, поне по отношение на о „он“ и ѡ „от“.

I.0. Омегов правопис в класическия старобългарски корпус паметници.

I.I. Сред глаголическите паметници знак за омега - глаголическо Ⱚ липсва в Киевски листи, Боянски глаголически палимпсест, Зографски глаголически палимпсест и Охридски глаголически листи. В други глаголически ръкописи омега се появява в абсолютно начало, в някои текстове само в междуметието ѡ! и ѡсанна (Клоцов сборник - I0 позиции), в други - и в предлога ѡтъ (Синайски псалтир - 39 случая и Синайски требник - 47 случая), като в тези случаи не може да става въпрос за правописно правило, тъй като отражението с „он“ преобладава /ср. Лвов 1978:7-8/. Аналогична картина предлагат и евангелията - Мариинско, Зографско и Асеманиево, където кръгът на отразяване се разширява: в Мар. (30 случая) в споменатите позиции и в заемки от типа на Арѡнъ, Вариѡнъ, елѡl; в Зогр. (93 случая) освен ѡт в представка обхваща и сферата на предлога-представка ѡ и редица форми с начално ѡ- като ѡвцѧ, ѡнъ, ѡтьць /Лвов 1978:8/. Тази тенденция получава съществена количествена подкрепа в Асеманиевото ев., където случаите на употреба са вече 388 /Лвов 1978:9/.

I.2. В кирилските текстове тази употреба значително нараства за сметка на съкратените лигатурни написания на предлога ѿ най-често в синаксарна част, какъвто е случаят със Савина книга (210 употреби от тоя вид) и Остромирово евангелие от 1056-57 г., което според проф. Иван Гълъбов, предвид на добросъвестната работа на

преписвача върху точното копиране на преславския оригинал, в някои отношения е по-информативно от някои ранни среднобългарски текстове. В заключение трябва да се отбележи, че употребата на двете графеми - о „он“ и ѡ „от“ - на този етап не създава впечатление за регламентация, тъй като и в обозначените позиции употребата на „он“ значително преобладава.

I.3. Съществен интерес за формиране на правописна алография на „он“ и „от“ представлява текстът на Супрасълски сборник, в който наред с традиционното отразяване на „от“ във възклицателното междуметие ѡ! (146 позиции в текста) или ѡле! (10 случая), а така също ѡсанна (9 употреби) и рядкото отразяване на предлозите ѡтъ и ѡ, се фиксират повече от 300 употреби в собствени имена. Транскрипцията на имената като цяло спазва гръцкия правопис с омега, но в редица случаи това правило се нарушава. Става дума за формиращата се аналогия за отразяване на „от“ след гласна по образеца на Іѡаннъ, Іѡна, Іѡвъ, поради която преписвачът отразява „от“ и в Іѡрданъ, макар че в гръцки в тази позиция стои омикрон. Под влияние на цитираните, а така също на имена от типа Савао҃ѳъ, Геѡргии, Сиѡнъ, Порфуриѡнъ и мн. др. се формира правило за правопис на „от“ след гласна, което се интерполира върху множество имена, при които в гръцки е представена буква омикрон: ѳеѡдоръ (II позиции), ѳеѡфилъ (7 поз.), ѳеѡдосии (12 поз.), ѳеѡдотии, Пиѡнии (32 поз.), Варажисиѡнъ, Асклипиѡдъ, Диѡмидии, Леѡнтии, Диѡклетианъ, Еѳїѡпіа, Антиѡхїа и мн. др. и даже геѡна вместо геенна. Тази тенденция включва буквата „от“ и в правописа на славянския формообразователен суфикс -ов-: фарисеѡвъ (3 случая), наѳеѡв и във флексията за Д. мн. м. р. -омъ в июдеѡмъ (л. 469).

I.4. В текста на Енински апостол, доста информативен по отношение на правописа на омегата, са представени две тенденции.

I.4.1. Преписвачът продължава старобългарската тенденция за отразяване на „от“ в абсолютно начало: при предлози ѡтъ и ѡ, при представки ѡт-, ѡ- и ѡб-, форми от типа на ѡнъ и ѡтьць, а така също при заемки от гръцки, най-често собствени имена. Тази тенденция става водеща в някои паметници (повечето) от XII и XIII век: Добромирово евангелие, Боянско ев., Добрейшово ев., Слепченски

апостол, Битолски триод, Търновско ев. от 1273 г., Пирдопски апостол, Софийски октоих, Скопски миней и мн. др.

I.4.2. Наред с това широко разпространение получава отразената в Супрасълския сборник тенденция за отразяване на „от“ след гласни, довела до обобщаване на форми за Д. мн. м. р. -ѡмъ, но в Енински апостол получила интерполация и върху форми, в които флексията е след съгласна: напр. галатѡмъ (л. 30 а). Очертава се кръг от граматични форми, отразени с „от“: освен споменатата форма за Д. мн. м. р. -ѡмъ, флексията за Т. ед. ж. р. на именните и местоименни парадигми -ѡѫ, за Р. и Д. ед. м. и ср. р. -гѡ и -ѡму, за И./В. ед. ср. р. на именните парадигми, в това число в състава на композита - -ѡ, суфикса - -ѡв- и др.

Тази тенденция е представена и в някои паметници от XIII в. като Болонския псалтир и Драгановия миней, където наред със споменатите позиции „от“ се употребява и в някои коренни морфеми: рѡд-, вѡд-, мнѡг-, тѡк-, мѡл-. Именно тази тенденция представлява съществен интерес, тъй като тя придобива актуална сила в Евтимиевата правописна нормативна система, създадена в България и експортирана като културен продукт в цяла Славия Ортодокса, система, станала водеща и за класическия църковнославянски език.

II.0. Интензивното отразяване на омега в текстовете от XIV в., усилващо се към края на века, в специалната литература по въпроса се разглежда преди всичко откъм акцентологичните и морфонологичните предпоставки. Става дума за специално обозначаване на позиция с етимологично о под стар акут или под т. нар. „нов акут“, когато след изпадането на слабите ерове това о се оказва в новозатворена сричка. Това е една общославянска квантитетна последица, оставяща трайни следи с морфонологично редуване на о и у и о и l в полски, чешки, словашки, украински и др., като в българските говори допълнителното удължаване на о, преминало в интензивна лабиализация, извън пределите на банатските говори сега става само при емфаза.

Сериозните изследвания в тая насока на В. А. Дибо, А. А. Зализняк, В. В. Колесов, Олга Неделкович и др. доказват, че подобна реконструкция на праславянската акцентологична система по отношение на част от отраженията съответства на установените вече тенденции в историята на славянските езици и съответните текстове могат да бъдат извори за инвенции при общо взето оскъдната база в това направление по отношение на един ранен период.

Наред с това, обаче, се създава впечатлението, че голяма част от изследователите разглеждат правописа като непосредствена производна на звучащата реч и почти не отчитат конвенционал-

ността на писмения знак в условията на алография. Това методологично условие е твърде важно, особено в условията на културна ревизия в България и на Атон, където формиращата се правописна, стилистична и репертоарна реформа е с подчертано семиотична насоченост. Отразяването на омега в това отношение не е просто отражение на „другата гласна“, а е ценностно фиксиран знак, експликация на семантична чувствителност на книжовниците.

II.1. В това отношение съществен интерес представлява правописът на царските грамоти от XIII-XIV в., където последователно се застъпват различни принципи.

Първата група включва най-ранните грамоти: Дубровнишката грамота на Иван-Асен II от 1230 г. с уставно писмо и Ватопедската грамота на Иван-Асен II от 1230 г. също с уставно писмо, в които е фиксирана само омега като средство за тържествена декорация и византизация на текста, съставен от царя на българи и гърци за международна „консумация“. Вторият кръг обхваща документи като Виргинска грамота на Константин-Асен от 1277 г., Мрачка грамота на Иван-Александър от 1347 г., Брашовска грамота на Иван-Срацимир от 1369 г. и Витошка грамота на Иван Шишман от 1382 г., които спазват модула на отражение от предшестващия период. Споменатите грамоти са написани с бързописно писмо. В третата група влизат Зографска грамота на Иван-Александър от 1342 г. с красиво полууставно писмо и Рилската грамота на Иван Шишман от 1378 г. също с красив полуустав. В текста на тези грамоти омега заема значително място, като влиза в отношение на свободно вариране с голямо декоративно О.

Съотношението на различните видове отражение на омега във всички грамоти показва достатъчно ясно, че омеговият правопис е предпочитан в по-официални документи, при устав и полуустав, при по-обширни текстове, при по-голяма стойност на дарението и при по-престижен адресат. Съвкупността от тези обстоятелства свидетелства за ценностна преднамереност на подобна употреба и за омегата като символ на високия престиж на съответния текст.

II.2. Анализът на отразяване на омега в среднобългарски паметници от XIV век позволява да бъде очертан максималният репертоар на съответните форми. Освен традиционните и за предшестващия период форми с начално о-, в това число предлозите-представки ѡт- и ѡ-, представката ѡб-, възклицателните местимения ѡ! и ѡле! и заемките от гръцки и еврейски, суфиксът -ѡв-, флексията -ѡмъ и отделни корени, в кръга на отражение се включват:

- суфикси -ѡк-, -ѡб-, -ѡст-, -ѡт-, -ѡм-, -ѡш-;

- флексиите за Р. мн. м. р. -ѡ̲въ, М. мн. м. р. -ѡ̲хъ, Д./Т. дв. ч. м. и ср. р. -ѡ̲ма при съществителни от о̲-основи;

- И./В. ед. ср. р. на съществителни и кратки прилагателни -ѡ̲, в това число в състава на композита;

- флексиите за З. ед. -ѡ̲ и Т. ед. -ѡ̲ѫ при съществителните от ж. р. -*á-основи;

- флексиите за Р. ед. м. и ср. р. при прилагателни и нелични местоимения -гѡ̲;

- флексиите за И./В. ед. ср. р. при прилагателни и нелични местоимения -ѡ̲е;

- флексията за М. ед. м. и ср. р. при неличните местоимения -ѡ̲мъ;

- флексиите на Аориста 1 л. ед. -ѡ̲хъ, 1 л. мн. -хѡ̲мъ, 3 л. мн. -ѡ̲щѧ и 2/3 дв. -ѡ̲ста;

- флексията за II минало деятелно причастие ср. р. -лѡ̲;

- отадективни наречия от типа наѕѣлѡ̲и присн ѡ̲;

- съюзи бѡ̲, убѡ̲, ибѡ̲, ꙗкѡ̲, такѡ̲ и под.;

- местоименията къждѡ̲, ктѡ̲, чтѡ̲, ничьсѡ̲же и др.

Максималният репертоар на отразяваната коренна морфема с омега е приблизително 130 форманта, като е очевидно при това, че този списък няма затворен характер: източник за него са били достъпните ми среднобългарски текстове от XIV век и 75% от сборника Мерило Праведное в т. нар. зона „А“ с омегов правопис.

II.3. Колкото и условен да е, този списък позволява да се набележат определени етапи в разпространяването и утвърждаването на омеговия правопис като дистрибутивен по отношение на правописа с отражение на „он“. Поради това целесъобразно е да се използват паметници от предевтимиево време и паметници, непосредствено свързани с блажения или с неговия кръг ученици: подходящи в тоя смисъл се оказаха Ловчански сборник на Иван-Александър от 1348 г. и Манасиевият летопис по Ватиканския препис, от една страна, и Зографски сборник N 103 и Служебник на Евтимий от 80-те години на XIV в., от друга.

II.3.1. Правописът на Иван-Александровия сборник отразява посветеността на преписвача му в особеностите на нормата: освен в традиционните и за предшестващия период позиции, от омега са обхванати повечето наставки, флексията -ѡ̲мъ - недиференцирано за Д. мн. и Т. ед., аорист за 1 л. мн. -хѡ̲мъ и композита. Наред с това,

обаче, принципът на отражение се нарушава многократно, особено по отношение на коренните морфеми. Липсва отражение -г<u>ѡ</u>.

II.3.2. В летописа на Константин Манасий по Ватиканския препис максималният репертоар на омеговия правопис се покрива от омега и голямо <u>О</u>, подобно на Зографската и Витошката грамоти. Анализът показа, че двете графеми са в отношение на свободно вариране, като тяхната употреба се разпределя неравномерно по текста: в частност, в Троянската притча специално обозначаване с омега има само в самото начало и в самия край, в който се интерпретират богословски проблеми. По този начин интензивната употреба на омега, вероятно, е издигала ценностния ранг на текста.

В редовна употреба е омега в окончанието за Р. ед. на нелични местоимения и членни прилагателни -г<u>ѡ</u>, станало съществен момент на правописа в класическия църковнославянски език, а така също флексията -<u>ѡ</u>хъ - М. мн. на съществителните за снемане на граматична омонимия с -<u>ѡ</u>хъ за 1 л. ед. на аориста, макар и твърде непоследователно като отражение.

Като цяло следва да се отбележи, че двата паметника, изпълнени по висока царска поръчка в предевтимиевия период, реализират основните страни на омеговия правопис, но доста непоследователно.

II.3.3. Другите два текста, които се привличат за съпоставка, са непосредствено свързани с времето и кръга на свети Патриарх Евтимий - Зографски сборник N 103 II г. 6 (материалът е ексцерпиран от четирите текста, публикувани у Й. Иванов) и Служебникът на Патриарх Евтимий по великолепното издание на Елена Коцева.

Зографският сборник представя една стройна правописна система по отношение на отражението на графемите <u>ѡ</u> и <u>О</u> широко (голямо) - дублирането помежду им или на всяка от тях с <u>о</u> е рядко и може да бъде пренебрегнато. Между <u>ѡ</u> и <u>О</u> възниква оня тип допълнителна дистрибуция, който е от съществено значение за по-нататъшните нормализации: <u>О</u> широко в инициал с възможна омега в съчетание с <u>т</u>, широк репертоар на отражение на омега в корен - не по-малко от 70 морфеми само в изследваните текстове, пълен състав на отбелязаните в максималния репертоар наставки, пос-тоянно в композита, по-голямата част от флексиите и, което е много важно за правописната система на класическия църковно-славянски език - наречия и съюзи на -<u>ѡ</u>. Следователно става дума за една цялостна, последователна нормативна система, достатъчно структу-рирана в правила, за да бъде възпроизвеждана и да дава импулси за по-нататъшно усъвършенстване.

Аналогична картина представя и правописната система на Евтимиевия служебник, като отражението обхваща и форми с неетимологично о, както например съществителните от архаична u-основа: цр҃кѡвь, любѡвь - И./В. ед., любѡвїѫ - Т. ед. и цр҃кѡвъ - Р. мн. Интерес представлява последователното спазване на отражението, включително и при коренни морфеми. Съдържащ славянския превод на един новоредактиран и на византийска почва текст (Уставът на дяконската служба, съставен от цариградския патриарх Филотей Кокин) и текстовете на литургията на Йоан Златоуст, Василий Велики и на Преждеосвещените дарове и на требника, като една от много важните богослужебни книги, Служебникът на Евтимий е от съчиненията, които поради тази си съществена роля в богослужението са преминали пътя от България до всички краища на Славия Ортодокса.

III. Проследният в настоящото изследване път на широко навлизане на „от“ в правописа на сакралния език, последователната употреба на тази буква в редица форми създава реалната база, алографията с О и о, въз основа на която в печатната писменост се оформя принципът на антистиха. Окончателното оформяне на дистинктивната роля на графемите става след редица „справи“ по формиране на окончателния вариант на печатния текст, но началото му е заложено в типа правописна система, получена от България през XIV век. Най-ранни указания за възможност за използване на алографи за снемане на граматична омонимия - става дума за е и Е широко, се съдържат в съчиненията на Константин Костенечки, който се основава именно на новата Евтимиева нормативна система.

IV. Участието на омегата в правописната нормативна система на свети Патриарх Евтимий е впечатляващо. Във връзка с това възниква въпросът за мотивите на подобно отражение в сборника от втората половина на XIV в. Мерило Праведное, преписан на източнославянска територия, който във всички други отношения остава неутрален спрямо принципите на Търновската правописна реформа. В своите изследвания А. А. Зализняк /Зализняк 1978, Зализняк 1978А, Зализняк 1979, Зализняк 1985/ разглежда това явление като домашно, руско - начин за отразяване на два типа о: о и о под нов акут и предприема опити за локална атрибуция на това явление върху източнославянска територия. Подобни опити въз основа на текстове с омегов правопис изглеждат методологично неоправдани, тъй като езиковата преднамереност и мотивите за отразяване на двата типа о в рамките на т а з и правописна система трябва да се търсят на българска територия и резултатите от акцентологическата реконструкция биха били актуални преди всичко за българския език от XIV век. Разбира се, това съвсем не означава, че всякакви опити

за съпоставка на текстовите данни със съвременните руски говори са безперспективни. Напротив, такава съпоставка би била полезна за установяването на комплекс архаични черти в руската диалектна фонология, акцентология и морфопарадигматика. Заедно с това, обаче, трябва да подчертая още веднъж, че неотчитането на среднобългарската основа на правописа усложнява коректността на преследваните резултати и довежда до празни надежди, че е възможно да бъдат намерени и други, по-ранни от XIV век „руски текстове с различаване на два типа о".

ЛИТЕРАТУРА

Бончев 1952 — **А. Бончев**. Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод и речник на църковнославянския език. С.

Голдблат 1984 — **H. Goldblatt**.The Church Slavonic Language Question in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. - Aspects of the Slavic Language Question. V. 1. New Haven.

Дибо 1981 — **В. А. Дыбо**. Славянская акцентология. М.

Зализняк 1978 — **А. А. Зализняк**. Новые данные о русских памятниках XIV-XVII веков с различением двух фонем „типа о". - *Сов. славяноведение*. N 3.

Зализняк 1978А — **А. А. Зализняк**. Противопоставление букв. о и в древнерусской рукописи XIV в. „Мерило Праведное". - *Сов. славяноведение*. N 5.

Зализняк 1979 — **А. А. Зализняк**. Акцентологическая система древнерусской рукописи XIV в. „Мерило Праведное". - В: Славянское и балканское языкознание. История литературных языков и письменность. М.

Зализняк 1985 — **А. А. Зализняк**. От праславянской акцентуации к русской. М.

Колесов 1972 — **В. В. Колесов**. История русского ударения. Именная акцентуация в древнерусском языке. Л.

Коцева 1985 — **Е. Коцева**. Предговор. - В: Евтимиев служебник. С.

Львов 1978 — **А. С. Львов**. Об омеге и глаголической букве О „отъ". - В: Восточнославянское и общее языкознание. М.

Неделкович 1967 — **О. Неделькович**. Знаки ударения в средневековых сербских рукописях XII-XIV в. В: Источники и историография славянского средне-вековья. М.

Плетнева 1992 **А. А. Плетнева**. Графико-ортографическая система церковнославянского языка. - *Славяноведение*. N 4.

Соколов 1907 **Д. Д. Соколов**. Справочная книжка по церковнославянскому правописанию. Спб.

ИЗТОЧНИЦИ

1. Супрасълски или Ретков сборник. Изд. Й. Заимов и М. Капалдо. Т. I, II. С., 1982-83.

2. Мирчев, К., Хр. Кодов. Енински апостол - старобългарски паметник от XI век. С., 1965.

3. Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970.

4. Куев, К. Иван-Александровият сборник от 1348 г. С., 1981.

5. Летописта на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод. Увод и бележки Иван Дуйчев. С., 1963.

6. Коцева, Е. Евтимиев Служебник. Софийски препис от 80-те години на XIV век. С., 1985.

7. Мерило Праведное по рукописи XIV в. Фототипическое изд. М. Н. Тихомирова. М., 1961.